

Simon Attila (szerk.): Csak álltunk és sírtunk. Az első bécsi döntés napjai a kortársak szemével. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2018. 164 p.

Kezdjük annak tisztázásával, hogy egy szöveggyűjteményt tart kezében az olvasó, mely a bécsi döntésre reflektáló vagy azt is érintő kortárs szövegeket tartalmaz. A kötet címe, mely az egyik – a kötetben az első – szövegből vett idézet, nagyon találó választás, ugyanis a mai kor olvasója se tudja sokszor érzelemmentesen olvasni ezeket a sorokat, még ha történész is az olvasó, akkor is nehezen sikerül.

Jelen sorok írója is történész létére nehezen tud úgy ehhez a témához nyúlni, hogy az első igazi csók élménye Szomotorhoz, az első reménytelen szerelemé Bodrogszerdahelyhez, az első rockkoncert, amire elengedték a szülei, Királyhelmechez, az első egynapos fesztiválja Nagykaposhoz, az első kétnapos pedig Perbenyikhez köti. Holott magyarországi születésű és ott is él, bár házától légvonalban 350 méter csupán a Ronyva-patak medre, mely a határ.

És épp ezen a ponton keresztül ragadja meg a felvidéki problematika lényegét a kötet. Az érzelmekre hatóan, de korántsem egyoldalúan és demagóg módon. Erre a későbbiekben ki fogunk térni.

A „mi lett volna ha” gondolat egyesek szerint történelmietlen, de talán néha mégis elengedheti, néha el is kell engedje a fantáziáját egy történész is, hiszen úgy tudja megragadni egyes folyamatok értelmét. Akarva-akaratlanul is elgondolkodik néha az ember, hogyha a bécsi döntés által megszabott határok maradnak, valószínűleg sokkal rendezettebb és barátságosabb viszony lehetne ma a két ország között. Ugyan kinek ne fájna a Kárpátok bérceinek vagy az ősi koronázó város Pozsonynak az elvesztése, de mégis az „ott ragadt” magyarság az, ami a legjobban fáj és fáj. Talán lassan és idővel elfogadta volna a magyar lélek

az új határokat, ha azok etnikailag igazságosak.

A bécsi döntés épp egy efféle igazságtétel, és az ennek „óráiban” született gondolatok gyűjteménye a kötet. Mikor a 20. századot először és talán utoljára érezhette igazságosnak a magyarság. A kötet szándékosan kerül a propagandisztikus célzatú szövegeket, melyeken átsüt a kor politikai irányvonala, vagy érezhető sugallata.

A régebbi politikatörténet-írás „trendjeivel” szemben, ez a kötet – és egyébként Simon Attila korábbi munkássága is – megkísérli a korszakot és eseményeit alulnézetből bemutatni.

A források bemutatása előtt a szerző a bevezetőben kifejti, hogy nehéz dolga volt, ugyanis 1945 előtt nem sokat beszéltek 1938 őszéről, hiszen mindenki tudta, mi történt, később pedig nem volt ajánlatos. Így az események ritkán lettek papírra vetve vagy átadományozva elbeszélések formájában. Így a bécsi döntést érintő memoáriródalom igen csak szegényes.

A szerző sorra veszi a témában született fontosabb forrásgyűjteményeket és az eseményeket feltáró fontosabb munkákat, amelyek viszont nem az egyes emberi sorsokra, hanem a kollektív sorsokra fókuszáltak. A bevezető ír arról, ami több, a kötetben levő szövegben is előjön, hogy a magyarok már szeptember végén, október elején, a müncheni döntőbíráskodás – a Szudéta-vidék Németországhoz csatolása – hatására eldöntött ügyként kezelték „hazatérésüket”, és sok helyen kikerültek az addig féltve őrzött zászlók a házakra, a frissen készített kokárdák meg a ruhákra. Az utcákat pedig ellepték az örömteli demonstrációk.

És itt jön elő egy fontos adalék az egész történethez. Én többnyire a keleti régióval foglalkoztam kutatásaim során, és keleten kevésbé találtam lenyomatát efféle mozgalmaknak, eseményeknek és a kötetben szereplő szinte egyetlen keleti község Bély (Biel) esetében

ebben a könyvben sincs említés efféle eseményekről. Ellenben a szerző előszava és válogatott szövegei is egyetértenek abban, hogy általában a szeptember 23-ai mozgósítás volt az az esemény, amitől kezdődik sok leírás, visszaemlékezés, mint pl. a kötetbeli Csallóköztárnok esetében. Míg az általam legutóbb vizsgált – zempléni – községi emlékkönyvek többsége már 1938 tavaszával, nyarával, az akkori határmegerősítésekkel, behívásokkal, csapatösszevonásokkal kezdi az elbeszélést. Itt rögtön találtunk két pontot, melyben a nyugati és a keleti országrész eseményleírásai között eltéréseket találhatunk. Ez persze lehet esetleges is – az aktuális forrásainkon múló – vagy ettől mélyebb, a valós eseménymenetekben való eltéréseken nyugvó. Ezt az eltérést a szerző figyelmébe is ajánlom ezúton.

És ha már szóba került, akaratlanul eszembe jut, hogy a történetírás néha véletlenül múlva lesz teljesebb vagy szegényesebb. Ugyanis idén tavasszal kezdtem el a bécsi döntéshez kapcsolódó legfrissebb kutatásom, melyben néhány, az egykori Zemplén vármegyéhez tartozó település községi emlékkönyveit vizsgáltam, mikor is Simon Attila már könyvének sajtó alá rendezésével foglalkozhatott. A tanulmány éppen az eggyel korábbi, 2018/4-es számában jelent meg a Fórum Társadalomtudományi Szemlének.*

Amennyiben tudunk egymás zajló munkájáról, bizonyos, hogy egyrészt én is tudtam volna használni az általános megállapításait, illetőleg a Bélyről szóló részletet – hiszen Bély környékéről írtam, de Bély esetében nem maradt fent községi emlékkönyv. Másrészt könnyen el tudom képzelni, hogy néhány emlékkönyvrészletet ő is publikált volna kötetében, ugyanis maga írja a bevezetőben „a

jelen kötet talán megnyitja az eddig zárva tartott fiókokat, és további visszaemlékezések, naplók, emlékiratok és fotók kerülnek elő. Ha így lesz, akkor egy év múlva akár egy újabb kötettel is gazdagodhat a téma irodalma.”

Ebből és abból a tényből, hogy az általa a szövegek számára állított kritériumoknak – egykorúság, propaganda és hivatalos értelmezésmentesség, továbbá előny a még publikálatlanság – is maximálisan megfelelnek a vizsgált emlékkönyvek, arra következtetek, hogy bizonyosan így lett volna.

Visszatérve a kötethez, a források jól válogatottak, vannak már megjelent – de nehezen hozzáférhető – és még meg nem jelent írás is köztük, vannak ismertebb személytől származók – Eszterházy Lujza – és ismeretlenektől is. Színessé és kétoldalúvá teszi a válogatást, hogy nem csak magyaroktól, hanem szlovákoktól is szerepelnek szövegek benne.

Számomra az fájó kicsit, hogy a nyugati régió települései dominálnak benne, a középső és keleti régióra vonatkozóan kevesebb a forrás, bár Kassa és Losonc kapcsán több szöveg is van. De „középről” csak Rimaszombat és Osgyán van Losonc mellett, keletről pedig csupán Bély és Debrőd van Kassán kívül. Bár bizonyosan a források száma alakította úgy, hogy a Csallóköz és környéke kiemelt szerepet kap a gyűjteményben – nem is neheztelek a szerzőre –, de érződik számomra az általam jobban ismert vidék hiánya.

A kötet nem tartalmaz magyarzó lábjegyzeteket, a szerkesztői előszó alapján azért, mert nem szigorúan tudományos forrásközlésről van szó, másrészt pedig mert az írások önmagukért beszélnek. A lábjegyzeteket szakemberként hiányolom, de magyarként örülök, mert így az érzelmek közvetlenül jönnek át, nem szakítja meg az állandó szakmai magyarázat, esetleg helyesbítés.

A kötetet több mint 180 régi fénykép teszi még egyedibbé, amelyek egy része még nyomtatásban sose jelent meg. A képek jó része szintén alkalmas érzelmek sugárzására. Egyes idősebb olvasók pedig lehet, még ismerős arccal

* Godzsák Attila: Az első bécsi döntés, néhány visszatérő zempléni település községi krónikájának tükrében. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2018/4. 43–63. p.

is tudnak felfedezni a saját környékükhöz kapcsolódó képeken. És itt jegyezném meg, hogy a képek között viszont találtam számomra nagyon érdekes „keleti” képeket – hogy csak egyet említsek, a csehszlovák harcokcsicsapdák Bodrogszerdahely mellett (128-as kép).

Hiányérzetem még abban nyilvánult meg, hogy bár kiválóan jelezve van lapszélén minden írásnál, melyik településről is szól az aktuális leírás – ez különösen akkor fontos, mikor a címből nem derül ki a helyszín. De egy apró Szlovákia-térkép – legyen az mai határokkal vagy az 1938-as autonóm terület vagy akár Csehszlovákia valamikori területe – is lehetett volna mindegyik szövegnél, melyen egy ponttal jelölik, mely részen található az adott település, ugyanis a nagyközönség – akiknek szól a munka – sok apró települést nem ismerhet. Ez könnyebbé tette volna a térben való elhelyezést olvasás közben és jelenlegi szerkesztésformátuma is lehetővé tehetné volna a megoldást.

Mindent összegezve egy értékes szöveggyűjteménnyel gazdagodott az első bécsi döntés irodalma. Mely az egyszerű érdeklődők, nosztalgizálókat sorától kezdve a helytörténészeket át, a bécsi döntést átfogóan vizsgáló kutatók számára hasznos gyűjtés, igényes megjelenéssel, és még egyszer kiemelném a nagyon értékes képanyagát is a kötetnek. Ajánlom minden magyarnak és minden magyarul tudó érdeklődőnek forgatásra.

Godzsák Attila

Misad Katalin–Csehy Zoltán (szerk.): Nova Posoniensia VIII. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve. Pozsony, Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2018, 263 p.

Az immáron nyolcadik alkalommal megjelenő évkönyv a pozsonyi magyar tanszéken zajló tudományos, művészeti és pedagógiai tevékenységbe nyújt betekintést. A tanszék két egykori kollégájának – Zeman Lászlónak és Grendel Lajosnak – ajánlott kötetben az okta-

tók tudományos dolgozatai mellett a doktoranduszok legjobb munkái is helyet kaptak.

A kutatási területek széles skáláját felölelő évkönyvet egyebek közt nyelvi sokszínűsége teszi egyedivé, hiszen a magyar mellett szlovák, angol, finn és francia nyelvű tanulmányok, illetve szövegrészletek is szerepelnek benne. A tanulmányok két tematikus blokkba rendeződnek.

A nyelvészeti szekciót Lanstyák István *Nyelvi originalizmus a szavak hangalakjának nyelvhelyességi megítélésében* című dolgozata nyitja, amelyben a szerző azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan érvényesül a nyelvi originalizmus az eredetibb és az újabb hangalakok helyességének nyelvművelői megítélésében. Vizsgálata során egyforma figyelmet szentel a belső keletkezésű szókészlet elemeknek, valamint a más nyelvekből származó kölcsönnyelveknek. Úgy véli, a tárgyalt ideológia erőteljes érvényesülését alátámasztja az a tény is, hogy a nyelvőrök nem tudják megindokolni, miért is tartják a nyelvi forma eredeti hangalakját jobbnak a később kialakultnál. Mi több, megállapítja, hogy a nyelvi originalizmus ideológiája gyakran az ellenpéldaként szereplő esetekben is jelen van a megfogalmazásban.

Misad Katalin *A szlovákiai magyar jogi-közigazgatási nyelvhasználat sajátosságai* című tanulmányában a téma nyelvpolitikai vonatkozásai mellett érinti azokat a rendelkezéseket is, amelyek a szlovákiai kisebbségek anyanyelvének hivatali érintkezésben való használatát szabályozzák. A szerző továbbá a dél-szlovákiai önkormányzati hivatalokban gyűjtött két nyelvű, szlovák–magyar hivatali szövegek alapján vizsgálja a szlovákiai magyar jogi-közigazgatási nyelvhasználat lexikai, morfológiai és szintaktikai sajátosságait. Arra a következtetésre jut, hogy a szlovákiai magyar hivatali szövegek leginkább a szókészletükben, valamint a mondat szerkesztésükben térnek el a magyarországi szövegektől. A szlovák nyelvű szövegek fordításait, de az eredetileg magyarul megfogalmazott szövegeket is a megnevezések nagyfokú variabilitása jellemzi. Ennek fő

okát abban véli felfedezni, hogy a szövegek fordítói, illetve szerzői nem ismerik a szakterület speciális szakkifejezéseit, ezért tükörfordításhoz vagy körülíráshoz folyamodnak.

Nyelvleírás és nyelvfogalom című munkájában Sebők Szilárd egy – nyelvész körökben – kényes témát boncolgat. Azt igyekszik bizonyítani, hogy a nyelv – bármennyire valóságos dolognak, sőt akár önálló entitásnak tűnik is – valójában csak elméleti kategória, amelynek a valóságban nincs közvetlen referenciája. A nyelvet a beszélésről szóló értelmezői tevékenység eredményeként határozza meg, amely egy többé-kevésbé koherens összefüggérendszerbe illeszkedik, s melynek jellegét a nyelvi ideológiáktól teszi függővé. Rámutat arra, hogy ezek az ideológiák mindig az értelmezőktől – vagyis a beszélőktől – függenek, tehát a nyelvésznek a nyelvleírás során ezt a tényezőt kell figyelembe vennie, ahelyett, hogy egy elvont nyelvfogalomból kiindulva vizsgálná a kérdést.

Szépe Judit *Nyelvbottlás-tipológiák* című dolgozatában elsőként a nyelvbottlás-tipológiák kategóriáinak kialakulását veszi sorra, majd bemutatja, miként befolyásolta a tudomány szak aktuális kutatási paradigmája a nyelvbottlástudományokat. Áttekinti, hogy a kognitív paradigma két fő irányában kialakult moduláris és interakciós beszédproduktív modellek hogyan értelmezik a nyelvbottlásokat, valamint azt, hogy a nyelvbottlások hogyan ellenőrzik az egyes modellek teoretikus terminusait és működési elveit. Végezetül pedig arra is kitér, hogy a magyar nyelvbottlás-tipológiákban eddig figyelembe nem vett megkülönböztető jegyek, prominenciaviszonyok és magánhangzó-illeszkedés milyen módon befolyásolhatják a tipológiák továbbfejlesztését.

Németh Szilvási Andrea dolgozatában három nyelvtani részrendszer vizsgálatával foglalkozik, amelyek általában nehézséget okoznak a magyart nem anyanyelvként tanuló diákok számára. A szlovákiai magyarnyelv-tanulók körében végzett kérdőíves felmérés eredményei alapján megállapítja, hogy a szlo-

vák anyanyelvű magyarnyelv-tanulók számára a magyar nyelv vizsgált jelenségei közül a magyar szórend specifikus kötöttségei jelentik a legnagyobb nehézséget, továbbá azt, hogy a magyart másodnyelvként tanulók jobb eredményeket értek el a magyart idegen nyelvként tanuló társaiknál. Ezen tények ismeretében arra a következtetésre jut, hogy a magyar nyelv elsajátítását és tanulását pozitívan befolyásolja a magyar nyelvi környezet, illetve háttér.

Takács Henrietta tanulmányában egy kérdőíves felmérés tükrében vizsgálja Somorja hivatali nyelvhasználatát, pontosabban azt, milyen nyelven kommunikál szóban és írásban Somorja lakossága a hivatalos ügyintézés során a helyi önkormányzati hivatallal, illetve milyen mértékben ismeri a kisebbségi nyelvhasználati törvényt. A felmérés eredményei ismeretében megállapítja, hogy Somorja város önkormányzati hivatalában a szóbeli ügyintézés nyelve az ügyfél által választott nyelvhez igazodik, ezzel szemben a hivatali írásbeliséget a többségi nyelv dominanciája jellemzi. Rámutat arra, hogy kevesen élnek a törvény által biztosított jogaikkal. Ennek okát a megfelelő tájékoztatás hiányában, a törvény nem ismeretében, valamint a polgárok nyelvi felkészületlenségében látja, tehát abban, hogy nem ismerik a kisebbségi nyelvű közigazgatási terminológiát.

Polgár Anikó *Chalisiris és a Múzsák* című tanulmányával kezdetét veszi az irodalmi szekció. A szerző Gyöngyösi István Chariclia című verses regényének allegorikus olvasatát tárja fel. Úgy véli, hogy Gyöngyösi művében az antik istenek és mitológiai utalások allegorikus kódokként működnek, s valóságreferenciákat rejtenek. Megállapítja, hogy ez esetben kettős tükrözésről van szó, Gyöngyösi ugyanis analóg megfeleléseket létrehozva kettőzi meg a verses regény fiktv, illetve mitológiai szereplőit és eseményeit. Ennek köszönhetően allegorikus együttállások jönnek létre: a vers hőse András Péter, azaz Theogenes vagy Apollón, a nő főszereplő Orlai Borbála, tehát Chariclia vagy

Diana istennő, maga a költő pedig rejtetten, Chalisiris, illetve Mercurius szerepében jelenik meg. Rámutat arra, hogy a tükrözöttek és a tükröképek folyamatosan cserélkeznek, illetve, hogy a szövegek bizonyos pontjain tetszés szerint megcserélhetőek.

Csehy Zoltán *Egyek és ezeregyek* című tanulmánya a szonetről írt szonettek metapoétikus aspektusaival foglalkozik. Olyan költeményekre fókuszál, melyek rendszerint – túllépve tárgyukon – önreflexív mivoltukban ragadják meg a felvállalt témát, ez esetben a szonett „előállításának receptúráját”. Ahogy a szerző is rámutat, a tárgy és téma elmesélése gyakorta maga lesz a versszöveg is. Úgy véli, ezek a művek nem hitvallási céllal vagy önértelmezési kényszer folytán születnek, sokkal inkább az önreflexív játék, a didaktikusság, valamint az írás mesterségében való jártasság magabiztos demonstrálásának termékei. Felteszi a kérdést: vajon a szonetről írt szöveg a kánonteremtés eszköze, vagy csak egy olyan vers, amelynek tárgya történetesen önmaga?

Czucz Enikő dolgozatában az emlékezés tükrében vizsgálja az egyén és a közösség, a személyes történet és a történelem kölcsönös konstitutív viszonyait Nadas Péter legújabb, *Világló részletek* című kétkötetes önéletrajzi művében. A szerző meglátása szerint Nadas memoárjában olyan kollektív tapasztalatot rögzít, amelynek határfoka csakis a személyes, autobiográfiai emlékezeten keresztül jeleníthető meg. Rámutat arra, hogy Nadas nem terem sem magán-, sem család-, sem pedig a város köré szövődő mitológiát, de az emlékezet kultúrájának toposzait hatékonyan felhasználva teszi elevenné a közelmúlt tragédiáit, a személyes és lokális narratívák ütköztetésével és ideológiáktól való megtisztításával járulva hozzá azok feldolgozásához.

Vörös Gergely angol nyelvű tanulmányában (*Some notes on John Bunyan's authorship of the Second Part of The Pilgrim's Progress*) John Bunyan műveinek paratextusaiban keresztül igyekszik rámutatni azokra a kontextuális tényezőkre, amelyek kívülről nehe-

zednek rá és konstruálják a szerzői identitás(én)t. Ebben az értelemben a tanulmány John Bunyan szerzői autoritásának dekonstruálására vállalkozik. A Zarándok útja második részének geneziséjét a szerző ideológiai feltételeiben és a frissen formálódó piac elvárásaiban szituálja.

Zuzana Drábeková *Áillohaš – A szél és a nap költője* (Áillohaš – básnik vetra a slnka) című tanulmányában a finnországi születésű számi író, Nils-Aslak Valkeapää (számi nevén Áillohaš) életét és művészetét mutatja be. A szerző kiemeli, hogy Áillohaš, noha művében követi a nemzeti hagyományokat, határozottan ellenezte a számi kultúra elszigetelésére tett kísérleteket. Sokoldalú művész volt: irodalmi körökben ismertek politikai pamfletjei, valamint leíró költészete, ő a számi „nemzeti eposz” szerzője, emellett a zene és a képzőművészet terén is jeleskedett, s a filmszakmában is bemutatkozott.

A kötetet Dusík Anikó *Maďarón, Don Quijote a Kocúrko* című tanulmánya zárja, amelyben a szlovák irodalom klasszikusai között számon tartott Ján Chalupka *Kocúrko* című vígjátékának szövegét vizsgálja. Arra a kérdésre keresi a választ, milyen szerepet játszottak a mű szövegváltozatai, illetve ezek eltérései a mű kánonban betöltött szerepének kialakításában és értelmezésében. A szerző megállapítja, hogy Chalupka már a *Kocúrko* korai szövegébe is kimutathatóan beemel olyan elemeket, amelyek leginkább a schlegeli romantika nyelv- és irodalomkoncepciójával mutatnak rokonságot, s hogy ezeket a szövegelemeket a későbbi változatokban is megtartja.

Az évkönyvben a 9 magyar, 2 szlovák és 1 angol nyelvű tanulmány mellett egy recenziót is találunk, melyben Simon Boglárka fejezetekre tagolva elemzi Tóth Sándor János, a Selye János Egyetem Szlovák Nyelv és Irodalom Tanszék vezetőjének a szlovák-magyar összehasonlító morfoszintaxis aspektusait bemutató munkáját.

A kötetben szereplő tanulmányok alapjául szolgáló kutatások a *Fordítás, kulturális hibridi-*

tás és többnyelvűség a magyar irodalomtudomány és nyelvészet kontextusában elnevezésű Vega-projekt keretén belül valósultak meg.

Mészáros Veronika

Soros Tivadar: Túlélni. Álarcban. Nácivilág Magyarországon, Szibériai Robinsonok. Budapest, Múlt és Jövő, 2018, 336 p.

Soros Tivadarnak (1894–1968) nem voltak írói ambíciói, mindkét művének megírását a túlélésért folytatott küzdelem dokumentálásának vágya motiválta. Műfajilag mindkettő memoárnak tartható, bár az első, a folyóiratban 1922-ben közölt, könyv formában 1924-ben megjelentetett *Modernaj Robinzonoj* (Szibériai Robinsonok) több olyan elemet is tartalmaz, mely a robinzonád és a kalandregény műfajához köti. Soros egyes szám első személyben, szubjektív nézőpontból foglalja össze azokat a történelmi eseményeket, amelyeknek a kényszerűség folytán szemtanúja vagy résztvevője lett. Két műve, melyeket a Múlt és Jövő Kiadó gondos kiadásban, alapos jegyzetapparátussal, eligazító elő- és utószavakkal, az adott korszak megértése szempontjából fontos kísérő szövegekkel ellátva jelentette meg, a huszadik századi történelmi események okozta szenvedések lenyomatát viseli magán.

A zsidó kereskedőcsaládból származó Soros (akkor még Schwartz) Tivadar az első világháborúban önkéntesként, saját bevallása szerint kalandvágyból vett részt, tanulmányait félbeszakítva. Művének előszavában utal arra a gyerekes lelkesedésre és felfedezővágyra, melyet a megterhelő és férfipróbáló szibériai évek törtek meg. A *Szibériai Robinsonok* cím tehát ironikusnak tekinthető, a szerző nem titkolt célja, hogy meggyőzze olvasóit: „soha ne vágyjanak arra, hogy Robinson válják magukból” (241. p.). Hadifogságának körülményeiről viszonylag keveset tudunk meg, hiszen a szerző nem a történészek vagy a történelem iránt

érdeklődők számára kíván fontos adatokat lejegyezni, hanem azt a folyamatot próbálja megjeleníteni, melynek során a kalandosság és a hősiesség romantikus kategóriái átlénygűlnek.

Soros mind az első, mint a második világháborús élményeit a hadifogság idején (más források szerint még a fronton, egy ezredtársától) elsajátított eszperantó nyelven írta meg. A szibériai hadifogolytáborban egy japán eszperantistával is találkozott, s a visszaemlékezések szerint az eszperantó segítette abban, hogy más nemzetiségű fogolytársakkal is jó kapcsolatot ápoljon. 1921-ben ő is ott volt Péterváron a Szovjet Eszperantó Egyesület Központi Bizottságának tagjai között. A semleges, a nemzetek fölött álló eszperantó nyelv olyan terepnek számított, mely a szolidaritás és a béke alapjait vetheti meg, valószínűleg ezért is vált Schwartz (1936-tól Soros) Tivadar lelkes eszperantistává. Hazatérése után a *Literatura Mondo* című folyóirat egyik alapítója, az eszperantó nyelv lelkes terjesztője lett, s érdeklődését fiaiba is megpróbálta átlátnálni.

A 11 rövid fejezetből álló *Szibériai Robinsonok* története az Usszuri és az Amur folyók találkozásánál elterülő Habarovszkban, illetve a Habarovszk melletti hadifogolytáborban kezdődik. A 1917-es októberi forradalom után Oroszország ugyan különbékét kötött Németországgal, de a harcok nem értek véget: a bolsevik hatalom ellen létrejött egy antibolsevik kormány, melyet külföldi erők is támogattak: „Az antant 1918-ban úgy döntött, hogy fegyveres beavatkozással békíti meg (persze, a saját javára) a viszálykodó pártokat” (243. p.). A polgárháború közepette senki nem törődött a hadifoglyok hazautazásának megszervezésével, ők csak tétlen szemlélői voltak annak, hogy a nagyhatalmak „szibériai háborús kalandja” kudarcba fulladt, „Szibériában így csak a japán seregek maradtak, s közben hétmérföldes léptekkel közeledett a Vörös Hadsereg.” (246. p.).

Ilyen körülmények között döntenek úgy a történet hősei, hogy saját kezükbe veszik sor-

suk irányítását. Maga a szökés nem tűnik bonyolultnak, elég hozzá egy hamis tábori útlevel, a helyszínen csak a japán járőröktől kell tartani, ám miután szerencsésen sikerült vonatra szállniuk, pár napos utazás után a frontvonal állta útjukat. Partizánoktól szereztek lovakat, fegyvert, s „expedícióként” indultak el az erdőn, lakatlan területeken át. Kezdetleges felszerelésük ellenére sikerül megküzdeniük a szibériai természet szélsőséges viszonyaival: fakéregből készítettek maguknak esőkabátot (májusban indultak, s a szibériai tavasz rendkívül nyirkos), a rovarok ellen füsttel védekeztek (szünyogháló nélkül ugyanis szemük-szájuk telement legyekkel és szünyogokkal). A tajgában sikerül megtalálniuk egy bennszülött népet, az orocsonok egyik faluját, kis ideig náluk maradnak, árut cserélnek, megismerik a „rénszarvas népének” szokásait („a rénszarvas az ő nyelvükön *oron*, ezért hívják magukat *orocsonnak*”, 277. p.). Egy öreg orocson egy szakaszon el is kalauzolja őket. Az orocsonoknak és életmódjuknak leírása etnográfiai szempontból is érdekes, ugyanakkor stílusában a „nemes vadember” ideáját megalapozó felvilágosodás kori műveket is megidézi. A mű a lakatlan őserdőből, a vadonból, a robinsoni létből való kihajózással, az emberi társadalomba való visszaérkezéssel ér véget, a hadifoglyok további sorsát, így Soros Magyarországra való hazaérkezését sem tárgyalja.

A *Szibériai Robinsonokat* a Múlt és Jövő Kiadó jelen kiadványa adja közre először magyarul, a fontosabb, nagyobb terjedelmű és stílusában is kiérleltebb *Álarcban. Nácivilág Magyarországon* című műnek mintegy függelékeként. Soros főművével, a család vészorszakbeli megpróbáltatásait leíró *Maskeradóval* (Álarcban), mely először 1965-ben jelent meg eszperantó nyelven, 2002-ben már találkozhatott a magyar olvasó. Az újrakiadást nemcsak a korábbi kiadás csekély visszhangja, hanem az azóta bekövetkezett politikai események is indokolják. Soros Tivadar egyik fia ugyanis, aki a *Maskeradóban* tizennégy

éves kamaszként szerepel, felnőttként a nemzetközi pénzvilág egyik meghatározó tényezőjévé lett, s a közép-európai társadalmak felzárkóztatását segítő alapítványáról, jótékonykodásairól vált híressé. A *Túlélni* címmel egy kötetbe rendezett anyag kiadója, Kőbányai János utószavában utal a Soros György elleni támadásokra, az országot elborító plakátokra. Kőbányai sajnálatosnak tartja, hogy a mai Magyarországon „nemhogy nincs szükség Soros Tivadar bölcsességére és fiainak a lehetőségek felismeréséből gazdagságot teremtő modelljére, hanem éppen az állítatik gyilkos pellengérré” (335. p.).

A Múlt és Jövő kiadványának újdonságai a kísérőszövegek is, az anyag teljességének együtt láttatása: a *Maskerado* angol fordítójának, Humphrey Tonkinnak nemcsak az angol kiadáshoz írt utószavát és jegyzeteit olvashatjuk a kötetben, hanem azt a post scriptumot is, amelyet a jelen kiadás számára írt 2018 őszén, s melyben a *Maskerado* utáni fejleményeket, a műben is szereplő családtagok további sorsát foglalja össze. A kötet tartalmazza még Dénes Gábor filmrendező Soros Györggyel készült interjúját, s a szövegeket a Soros család archívumából származó fotók egészítik ki.

A letisztult stílusú, az adott korszakot a lehetőségek logikai mérlegelésén, a következmények számbavételén keresztül bemutató *Maskerado* a Soros család történetének egy meghatározó fejezete, ugyanakkor a magyarországi zsidóság történetének legkritikusabb periódusa. A rövid történelmi felvezetés után a cselekmény Magyarország német megszállásával, 1944. március 19-én veszi kezdetét. A szerző a második világháború addigi éveit és a magyarországi zsidók akkori helyzetét egy találó hasonlattal világítja meg: „Valahogy úgy éreztük magunkat, mint az optimista, aki kiesik a hatodik emeletről, és az első emelet magasságában megállapítja: »Eddig simán ment minden.«” (21. p.).

Soros egyrészt megpróbálja rekonstruálni a család akkori életkörülményeit s azok foko-

zatos változásait, másrészt saját akkori gondolkodását, a döntéseket, konkrét lépéseket megelőző dilemmákat. Vészkorszakbeli viselkedését nagyban befolyásolták első világháborús szibériai tapasztalatai, ezért tudta könnyen elképzelni a polgári életformával való szakítást, s időben be tudta látni, hogy saját és családtagjai pusztá életének megmentése a cél. Soros nehezményezte, hogy a Zsidó Tanács milyen készségesen teljesítette a németek minden kérését, s miközben a többiek oltalmat vagy kivételezést vártak a Zsidó Tanácstól, ő úgy látta, hogy az együttműködés csak a zsidóság pusztulásának meggyorsításához vezet. Miután az iskolákat bezárták, a Zsidó Tanács a tizenéves fiúkat is feladatokkal látta el: a kisebbik Soros fiút, Gyurit is futárként alkalmazták, neves ügyvédeknek vitt ki behívókat. Soros Tivadar, aki korábban maga is ügyvédként dolgozott, megtiltotta fiának az együttműködést, s keserűen állapította meg, hogy az emberek „önként mentek vágóhídra”, „taszigálni sem kellett őket, még villamosjegyet is váltottak. Hatszáz behívott zsidó ügyvéd vesztette életét 1944-ben, amint erről az ügyvédi kamarában a második világháború után elhelyezett emléktábla tanúskodik.” (34. p.).

A Soros-család megmenekülésének záloga a családfelelős helyes helyzetfelismerő készsége: bár ügyvédként a törvények betartásához szokott, az adott szituációban úgy érezte, hogy egy jogtalan állam rendeleteit nem kell betartani. Ha egy állampolgárnak az „állami igazságtalanság veszélyezteti az életét, erkölcsi joga az ellenszegülés” (35. p.). Memoárjának címe, az *Álarcban az önazonosság* levetkőzésére utal, hiszen a családtagok csak keresztény iratokkal, álnéven tudnak túlélni, a lelepleződés állandó veszélyétől tartva. Leírja a hamis személyi iratok megszerzésére tett kísérleteit – számos amatőr próbálkozás után „vérbeli” hamisítók közé kerül, s később másoknak is segít hamis papírokat szerezni. Közben eljutnak hozzá a hírek a vidéki gettókról és deportálásokról, kapcsolatba kerül vidékről Budapestre „csempészett” emberek-

kel, szökött munkaszolgálatosokkal, szökött francia katonákkal. Saját és családtagjai búvóhelyeit a lelepleződéstől tartva többször kényszerül változtatni: az albérletek váltogatását, a rejtékhelyek kényszerű elhagyását, újak keresését macska-egér játéknak nevezi. Azok a szállásadói, akiknél Szabó Elek néven keresztgyerekeiként bemutatott fiaival együtt a nyilas időket és az ostromot is átvészelik, a Nemzetvédelmi Szolgálat kémjének hiszik őt, így menekül meg a titkolózás okozta gyanúsítgatástól.

Soros beszámol rokonai, ismerősei sorsáról, többféle lehetségesnek tartott menekülési útvonal kudarcáról is. Anyósát sikerül kimentenie a budapesti gettóból, felesége vidéken, a Balatonnál bujkál hamis iratokkal. Soros egyik ügyfele a családjával úgy bújt el egy kiadatlanul maradt lakásba, hogy közben naponta a régi lakásukból hozatták egy cselédlánnyal az ebédet. A cseléd elárulta ezt egy rendőrnek, így a család lebukott: a házaspárt két lányukkal és a ház gondnokával együtt a Dunába lőtték. Soros egy másik, vagyonos ügyfele végig a saját házában, saját irodájában maradt, azzal kérkedve, hogy a legmagasabb körökben vannak ismerősei: később a saját gyára udvarán lőtték le őt is és az édesanyját is. Soros egy olyan ismerősével is találkozik, aki mezítláb, alsóneműben szökött meg a Duna-partra terelt zsidók sorából. Egy korábbi ügyfeléről volt szó, akit annak idején fajgyalázásért fogtak perbe, s a nyilas uralom idején szabadul ki a börtönből, ahol még csak nem is hallott a németek bejöveteléről, a gettókról és sárga csillag kötelező viseletéről. Az utolsó fejezetek az ostromról és az oroszok bejöveteléről szólnak: mivel Soros Tivadar beszél oroszul, ő a ház tolmácsaként működik, neki személy szerint nincsenek kellemetlen tapasztalatai az orosz katonákkal. A fejezetekből viszont megtudjuk, hogy Soros idősebbik fiának, Palinak elvették svájci karóráját, s kis híján elhurcolták málenkij robotra, de sikerült megszöknie.

A memoárban a tragikus események leírásait családi anekdoták ellensúlyozzák. Kiseb-
bik

fiáról, Gyuriról pl. azt írja Soros, hogy iskoláskorában „rendetlen egy kölk volt” (95. p.): új szemüvegét háromszor is elveszítette, negyedik alkalommal már inkább nem is csináltattak neki, s az iskolai ellenőrzőjére sem tudott vigyázni. Az apa példája, ahogy erről Paul és George Soros az előszóban vallanak, nagy hatással volt a később Amerikában karriert csinált fiúk életfilozófiájára. „Nem ismertem még egy olyan rendszeres vagyonapasztót, mint az apám” (12. p.) – írja az előszóban Soros György, mintha csak a fentebb idézett megjegyzésekről szeretne apjának visszavágni. Idézi viszont apja sokatmondó jelmondatát is: „Solum capital caput” (egyetlen vagyonom, ami a fejemben van) – s amint a memoárokban felvázolt életsorsokból látható, ez bizony nem kevés.

Polgár Anikó

Király István: Napló 1956–1989. Budapest, Magvető, 2018, 1053 p. + képmelléklet. /Tények és Tanúk/

A napló mindig is alapvető dokumentumnak számított: egyrészt retrospektív „történelem”, másrészt történeti lélektan, az objektív és a szubjektív, az érdekes és az érdektelen keveréke, az önelemző és/vagy a teatrális pozicionálás speciális dinamikájának műfaja. Vannak persze önigazoló pátosznaplók és nem egy műhelynapló is akad, hazugságnaplók is íródtak bőséggel, nemegyszer ráadásul az önbecsapás hiú dokumentumaivá terebélyesedtek.

Király István naplóját nehéz pár szóval jellemezni: Király egyike volt a kommunista kultúrpolitika tekintélyeinek, a korabeli tekintet sokszor úgy siklott el mellette, mint Lenin vagy Marx számtalan szobra mellett, ott volt, mert ott kellett lennie, ő képviseli a „magabiztos” ideológiát. Csakhogy Király cseppet sem volt magabiztos, amikor magába nézett: „hányingerem van önmagamtól” – írja pl. egy helyütt. Szélsőséges értelemben azért a naplóban sem tárul elének egy másik Király István: olyan marad, amilyen-

nek alapvetően képzelni lehet. Befolyásos és mániákusan „szovjet” irodalomtörténész, lapszerkesztő, országgyűlési képviselő, a rendszer keményvonalas elkötelezettje, aki részint az individualista európai kultúra, a nyugatmajmolas, a nacionalizmus ellensége, részint a szovjet típusú szocializmus utolsó leheletig, szinte az önparódiáig kitartó híve, a szegények, a proletárok érdekképviselőjeként elgondolt elnyomó rendszer purifikátora. Király egyszerre épít az illúziókra és egyszerre tűnhet illúziótlannak is: a kis népek sorsát a nagyok játékszerként gondolja el, s mivel a szocializmusban világejlődési tendenciát lát, sorsszerűen hisz törvényszerűnek vélt univerzális forradalmában, meggyőződése, hogy Magyarország a szükségszerű politikai evolúció győztes térfelén, a jó oldalon áll. Individualizmusellenessége segítette át azon az ellentmondáson is, hogy az egyéni szabadság a rendszer keretein belül gyakorlatilag nem létezett.

A szocializmus építése nem az ideáljának megfelelően alakul, ő maga is relikviává, tárggyá válik, s nem kevés önmarcangoló energiát mozgósítva tudósít is erről a kudarcról, mely művészi értelemben is kicsúcsosodik az 1956-tól 1989-ig, olykor nyelvgyakorlás céljából angolul vezetett napló szerkezetében. Elhatalmasodó betegsége, tüdőrákja egyetemes metaforává lesz: a napló a kommunista vezető értelmiségi lét röntgenképének tekinthető, alapos felvétel minden lehetséges folt-ról, tünetről és anatómiai sajátosságról, melyet a többé-kevésbé rátermett orvos értelmezni próbál. Aztán egyre nyilvánvalóbbá válnak a betegség nyomai, és a halálos kór szép lassan felszámolja a használhatatlanná vált szervezetet.

Királyt elsősorban Ady-monográfiája tette jelentős irodalomtudóssá: verselemző tehetsége és terminusalkotó invenciója helyenként még ma is csodálatot ébreszt. A napló viszont meglehetősen mostohán bánik az irodalommal (a színház vagy a film erősebben van jelen): Király egy elképzelt szocialista létesztétikát jelenít meg, a közélet, a kultúrpolitika, a

„hétköznapi forradalma”, az oktatáspolitikai jobban érdekli. Az egyetemen félelmetes, hírében agresszív bálványának tűnik, aki még jóhiszeműségével is kiköveteli magának a teátrális áldozatbemutatást. Még érett és „divatos” korszakában is sokan rettegnek attól (holott kezdetben szemináriumai a rengeteg hallgató miatt előadásá alakulnak), hogy túl erős befolyást gyakorol tanítványaira, akiket szinte egy sorozatgyártás termékegyütteseként képzelünk el. Később olyannyira veszt a népszerűségéből, hogy egyenesen kínosnak tűnik felvenni az óráit. Ezt olykor maga is érzékeli. Kiemelkedő hallgatói mégis lesznek: pl. Angyalosi Gergely. 1979-ben feljegyzi, amit aligha jegyezne fel „épeszű” naplóról tanárember: az egyetemi szobája ajtajára valakik vörös krétával felírták: „faszfej”. Igaz, naplóját nem nyilvánosságnak szánta, hanem vélhetőleg, ahogy a műfaj egy típusára jellemző, egy majdani emlékirat vagy önéletírás dokumentum-, illetve benyomásrengetege, hangulati hálója volt csupán.

A napló elsősorban a kommunista értelmiségi profil alternatív megvalósulásai miatt érdekes. Beszédese a hiányok is: 1956 októberének eseményeit hiába keressük, az 1968-as csehszlovákiai intervenció eseményeiről is csak feltevéseink lehetnek, vagy reagált rájuk és eltávolította a bejegyzéseket, vagy eleve nem is készített ilyeneket. Ezek a „földregések” Király István gondolkodását ha megzavarták is, mindig képes volt felmentést találni rájuk: a szocializmust egy sorsszerű világtörténelmi célelvűség jegyében helyezte politikaelméleti gondolkodásának csúcsára, így teljes története nem nélkülözhetette az áldozatretorikát sem. Ezt jól példázza az is, hogy nemegyszer kíséri meg az 1950-es évek személyi kultuszának egyes folyamatait is rehabilitálni, mint valamiféle eszközt az általános cél elérése érdekében. A napló egyik főszereplője Aczél György, aki rendre viszonyítási pontként, olykor riválisként, máskor szinte bizarr trónbitorlóként, olykor esendő barátként jelenik meg. A kompromisszumos népfrontosság kiegyensúlyozó látszatpolitikája

magyarítja Király szellemi kizsákmányolását is, melyet időnként egyenesen elviselhetetlen teherként érzékelt. Czine Mihály, a kisebbségi magyarok nagy barátja fokozatosan megosztó személyiséggé válik, noha a nyírségi juhászivadékot maga segíteti egyetemi pályára (ebben a processzusban természetesen a szocialista emberideál fényeit pillantja meg): Királyt joggal riasztja és taszítja Czine többször is felhorgadó, gyakran egészen ijesztően primitív antiszemitizmusa (1974. 9. 13.) és radikális, szólamokban tobzódó, üres nacionalizmusa, döbbenetes tudományos kiüresedése, alkoholizmusa. Irodalmi téren elsősorban a felszín alatt élő és gerjesztett népi-urbánus vita eltérő felfogása hozza helyzetbe őket: Czine a népi írók fetisizálását odáig viszi, hogy a harmadikutas nemzeti pozícióból induló koncepciót áthangolja premarxista demokratikus tradícióvá. E tendencia még a csehszlovákiai magyar irodalom-történetírásba is átgyűrűzött. Király Aczéllal is szembe kerül Czine miatt, s nemegyszer kényszerül polémiára az általa oly nagyra becsült, de több ponton is kritizált Németh László ügyében is. Lukács György életművéhez, bölcséletéhez legalább ilyen erősen vonzódik: itt is vannak hullámvölgyek és emelkedők. A Lukács-tanítványok ideológiai-gondolati fejlődéséről is érzékletes rajzokat kapunk. Vajda Mihály pl. egy írásában az új baloldali orientáció jegyében Király szerint oda jut, hogy „a munkásosztály nevében fellépő erő mind hamis tudattal cselekszik, s megteremti az elvont citoyen diktatúráját” (1972. 8. 30.). Király érzékeli a husserli fenomenológia erős térhódítását, mely a materialista dialektikát veszélyezteti. Az ilyen és hasonló bölcséleti, történetfilozófiai finommechanikára remek érzéke van, s megtanít arra, hogy a szocializmus és marxizmus filozófiai aspektusait és következményeit sokkal árnyaltabban lássuk, mint ahogy azt a pártkatonák vulgármarxizmusa sejtetné.

A 70-es években a szocializmus térvesztésén kesereg, ugyanakkor nem képes meggyőző népfrontos koncepcióval előállni: a közvetítő szerepe hitelét veszti, egy elszigetelt, párhuz-

zamos szellemi társadalom alakul ki, melynek ő már nem lehet része, vele mint relikviával senki se számol. Jellemző, hogy amikor pl. 1977-ben Tarján Tamás Tandorit és Petrit emeli ki, ő Veress Miklós és a tetőfedőből költővé lett Sárándi József kvalitásai mellett érvel (becsületére legyen mondva, elismeri verességét), kitartóan szerkeszti a „Szputnyikot” (a Szovjet Irodalom c. lap gúnyveve), még akkor is, amikor már maga Czine is figyelmezteti szinte kínos Szovjetunió-kultuszára. Veres András és Szegedy-Maszák Mihály azért kritizálják, mert „ideológiai irodalom-történetírást művel”, s ez gátolja a tudományos szempontok (pl. a strukturalizmus) diadalra jutását.

Király keletkultusza ellenére viszonylag ritkán utazik a szocialista tábor terepeire (a nagyszerű poliglott esztéta, az antikommunista George Steiner egy heves vitában egyenesen mongóliai emigrációba küldené), inkább a megvetett Nyugatot „élvezi”. Londonban megnézi pl. a Jézus Krisztus szupersztár c. rockoperát (1972. 12. 1.), és mély benyomást tesz rá a „demanipulált”, „hippi-Jézus”, lázadásnak érzi a hivatalos Jézus-képpel szemben. A valóság sok ponton bukkan fel (Király református lelkész második fiaként született), s még a szocialista etika és a vallási etika összehangolásán is elgondolkodik. Londonban egy sereg produkció mellett három remek operaelőadást is lát (a Rigolettóban Gildát a szlovák Lucia Popp énekelte): „olyasmit láttam, amit tökéletesnek lehet nevezni”. A London College-ban elbűvöli az elitképzés hatékonysága. A Worcester College-ban hallja először Northrop Frye és Susan Sontag nevét. Sontag később meghatározó, halálközeli olvasmányélménye lesz: megindító, ahogy a zseniális esszéíró betegségkönyvét olvassa, s elképzeli egy halálnapló megírását. Az angliai kommunisták Szovjetunió-kritikájának remek kivonatát adja. Washington is megragadja, remek úti bejegyzést készít a városról (1978. 4. 30.), meglepi a személyes szabadság érezhető ténye (és szembetűnő jele, a gazdagság) – kivált, mikor az utcáról besétálhat a Capitolium képviselő-

házi üléstermébe, azaz a galériára, ahonnan bárki hallgathatja az épp zajló ülést. Az emigráns amerikai magyarokkal való tárgyalásain két kulcstémát érzékel: Erdély helyzetét a Ceaușescu-diktatúra szorításában és a Horthy-korszak árnyaltabb értékelésének problémagóc-hálózatát.

Király színházlátogatói és filmre irányuló szenvedélye különösen erős, határozott kritikai érzékét nemegyszer pazarul csillogtatja meg: Hitchcock filmjeiben pl. elgiccsesített Kafkát lát, a Szelíd motorosokban a szeretet új Don Quijotéját ismeri fel, Sütő Kálmán–Szervét drámáját (Csillag a máglyán) politikai iránydrámának látja, s felismeri benne a kommunista létfelfogás „demagóg revizionizmusát”. A nagyra becsült Németh László tézisdrámáit is megunja: az Eklézsia-követés c. Misztótfalusi Kis Miklósról szóló darab szünetében elszívrog a közönség fele. Igazat ad nekik. A huszontettes csapdáját a túlszervezett világban neveltségessé váló individuum tragikomédiaként nézi. Durkó Zsolt Mózes című kiváló operájában nemzedéke kommunistáinak tragédiáját érzékeli. A populáris kultúra is vonzza: pl. többször is krimiket néz, s nemegyszer egy-egy kalandfilm bugyuta sémájából érvényes szociokulturális megfigyelésekre jut, s olykor megmosolyogtat, ahogy a nyugati társadalom diagnózisát e filmek alapján állítja fel (pl. a Lucky Lady c. 1975-ös amerikai vígjáték alapján). Önkéntelenül komikusan ellentmondásos néhány eszme-futtatása, pl. amikor a Pompidou-központról azt írja: „Nagyon kár, hogy nem egy szocialista országban épült” (1977. 8. 15.), vagy amikor Pompejiben a bordély „meglátogatása” után, különféle szeretekezési stílusokat jellemezve azon medít, hogy a szépség önmagában véve erkölcsös-e (1974. 8. 25.). Nem érzékeli, hogy a kapitalista társadalmi rend vívmányai nem véletlenül alakultak ki, és nem véletlenül ott vannak, ahol kialakultak vagy kialakították őket. Döbbenettel ismeri fel az emigráns magyar művészek rangos jelenlétét, pl. Kemény Zoltán kiváló munkáit Párizsban.

Kádár János fellépését különös aprólékos-sággal dokumentálja: beszélgetéseiket egyszer szinte szó szerint rögzíti. Ő marad „dogmatikus konzervatív”, egy „modern boszorkány”, akire véleménye szerint üldözés vár. Noha Király gondolkodásának keretei és határai világosak, semmit sem gyűlöl jobban, mint az antiintellektualizmust, az anekdotázásba menekülő bugyuta szentimentalizmust, az önirónia hiányát. Király újraértelmezéseket szorgalmazó tanulmányai, cikkei is sokszor emiatt jutnak zsákutcába. Szabó Dezső-tanulmányai pl. számos vádat és pletykát gerjesztettek, egyesek vitairatként olvasták, és a fajelméletéről folyó szerencsétlen diskurzus feltámasztását észlelték benne. Király véleménye mind a nemzeti ideológia fokozatos térnyeréséről, mind Szabó Dezső nézeteiről a naplóból egyértelmű. Egy másik problémát jelent az időzítés: vitatőrekvései zömmel Kádár „iltott, túrt, támogatott” kategóriáival kerültek ellentétbe. Király szórakoztatón mutatja be Illyés Gyula helyezkedéseit és taktikai húzásait, de méltányolja a magyar nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos elgondolásait akkor is, ha szerintem épp Illyés „tekintélye árnyékában nő a magyar nacionalizmus”. Az ellenzéki politizálás bemutatása is hangsúlyos: Konrád György e tekintetben meghatározó jelentőségű. Az 1956-os kultusz feltámasztásáról többször értekezik behatóan. Reagál a csehszlovákiai eseményekre is: pl. a Charta 77-re, a Václav Havel bebörtönzése ellen írt tiltakozó levélre, a Duray Miklós ellen folytatott rendőrségi vizsgálatra, a bécsi hungarológiai kongresszuson a szlovákiai magyar kutatók hiányára.

Király gyakran szamizdatokat olvas, speciális közönségnek fenntartott vetítéseken vesz részt, a Szabad Európát hallgatja: a kötet a szocialista cenzúra kutatásának is elsőrangú dokumentuma. A sorok közt is olvas: a Nagy Gáspár egyik ügyetlen, de hatásos politikai versében kiemelt NI szótagban azonnal érzi Nagy Imre nevének monogramját (1984. 10. 31.), a művészfilmek 80-as években elharapózó nihilizmusában „nemzeti tragédiát” vizionál.

„Elvesztettük az ifjúságot” – jelenti ki 1985-ben. 1986-ban Esterházy és Nádas fellépésével a hatalomtól való függetlenség jegyében szerveződő irodalomról beszél, 1987-ben a Soros-alapítványról értekezik, s iszonyú önironikus súllyal zuhan alá az alábbi mondata: „Nem könnyű kommunistának lenni a XX. század végén.” 1988 a halálos betegség diagnosztizálásának éve, 1989 pedig a fordulaté. Király magatartását és életfelfogását itt érdemes konfrontálni Szerdahelyi István vagy E. Fehér Pál élénk, nagyfokú társadalmi érzéketlenségéről tanúskodó portréival. Az utolsó bejegyzés (1989. 6. 25.) az új MSZMP-elnökség impotenciájára vonatkozik. A kórházban, a rák végső stádiumának elhatalmasodásakor szótlannal túrt, s hamarosan örökre elhallgatott.

A kiadványt Soltész Márton, a szöveggyondozó előszava vezeti be, és Babus Antal különösen igényes utószava zárja. A napló impozáns jegyzetanyaga szintén tiszteletet parancsoló filológiai teljesítmény.

Csehy Zoltán

**Kosztolányi Ádám: Keserű nevetés. Össze-
gyűjtött írások. Budapest, Jaffa, 2018, 320 p.**

„Lásd, kisfiam, ezt mind neked adom most...” – kezdődik Kosztolányinak a fiához írt egyik verse, azért egyik, mert több is van neki *A bús férfi panasza* (1924) c. kötetében, köztük az a hosszúvers is, mely fia torokgyíkbetegségét beszéli el, pontosabban a szülők fiuk feletti aggodalmát. Az 1915-ben született Ádámról van szó, egyetlen gyermekükről, akit a legjelesebb szerző a leveleiben is gyakran említ (valamint az Édes Anna zárlatában mindhármójukat), nála talán csak Ádám anyja, a többkötetes, kiváló Harmos Ilona foglalkozik vele többet, ami talán kézenfekvő, hiszen Kosztolányi halála után anya és fia kettesben maradtak.

Bíró-Balogh Tamás révén (összeállításában, előszavával, jegyzeteivel) most egy kötetben kapjuk meg Kosztolányi Ádám írásainak

keresztmetszetét, sok apró érdekességgel, eddig nem publikált szövegeivel, versfordításaival, lektori jelentéseivel, tanulmányaival, naplójával stb. [Jó és mindenre kiterjedő előszavában, bevezető tanulmányában Bíró-Balogh Kosztolányi Ádám c. 1915-ös szonettjét nevezi meg mint az első olyan verset, melyet fiáról ír, de ez nyilvánvaló félreolvasás, Kosztolányi verse expressis verbis az ősapa Ádámról szól.] Kosztolányi Ádám nagyon hamar, még ifjúként lelki beteg lett, apja szerint skizofrénias volt, otthon s külföldön is kezelték, változó sikerrel. „Fiam jól van” – tudósítja Kosztolányi legjobb barátját, Füst Milánt 1928 májusában, de júniusban már ezt írja neki: „Családom széttűllött. Egyedül vagyunk, feleségemmel, öregesen.”¹ A nyilasuralom alatti viszontagságairól szóló könyvében anyja így jellemzi: a 29 éves fiatalembert: „ideges, különc”, „érzékeny”, „zárkózott”, „nekem nem lesznek unokáim”, „még a bakancsát se tudja rendesen befűzni”.² Bíró-Balogh Tamás összeállításának végére bekerült a kis Ádám elmés mondásait tartalmazó, szülők vezette napló, melyben az anya ezt írja a „gyerekszáj”-történetek elé: „Úgy bántunk vele, mint a nagyon drága, nagyon nemes porcelánnal, hozzányúlni is féltünk, nehogy valami kárt tegyünk...” (271. p.), utolsó (keltezetlen) bejegyzése pedig ennyi: „Később sokszor már megdöbbenő dolgokat is mond. Nyolcéves koráig. Akkor elhallgat. Magába zárkózik. Az élet és a nyíltság kezd félelmetessé válni számára.” (278. p.) Korán inni kezdett, 1980-ban alkoholistaként halt meg. A könyv többször megemlíti, hogy ez az apai nagyságnak megfelelni vágyására (mint társadalmi kényszerre), pontosabban a megfelelni vágyás kudarcára vezethető vissza, ami nem egyedülálló az irodalomban; kor- és sorstársát,

Karinthy Gábort (1914–1974) szintén skizofréniaival kezelték. Ádám betegségét a könyv négy ok együtthatásának tulajdonítja: a híres apa nyomasztó súlya, a szülői túlféltés, a szülők rossz (freudista elveken alapuló) nevelési módszere, s végül az anya említett (első ízben 1948-ban megjelent) memoárja, melyben leplezetlenül festi le fiát, akit ugyan művében három évvel megfiatalít és Ivánnak nevez, de világos, hogy Ádámról van szó, s az ifjú ezt a negatív publicitást nem tudta sem elfogadni, sem földolgozni. Az anya könyve Bíró-Balogh szerint „nagyon sok helyen nagyon súlyosan sérti a diszkréciót” – mondjuk, ez természetesen mai olvasóit zavarja a legkevésbé.

Számunkra fontosabbak Kosztolányi Ádám itt bemutatott írásai. Ezek nemcsak nagy tudásáról (magyar–francia–filozófia szakon végzett), kitűnő nyelvérzékéről, finom megfogalmazásairól és tapintatáról árulkodnak – egyedül lektorivélemény-íróként mellőzi a tapintatot. S ami szintén nem mellékes: sem társadalmi kérdésekben (baloldaliság, antiszemizmus, katolicizmus), sem irodalmi ízlésében nem találni kivetnivalót. Írói hagyatéka nem számottevő, a költői-műfordítói pedig marginális. Amiben kiváló, az az értekező próza, a vitairat és hozzászólás, az irodalmi portré és recenzió műfaja, nemkülönben filozófiai tanulmányai, s úgyszintén kiemelkedő a már említett szerepében, hivatásos olvasóként (1938–1946 között a Révai Kiadó irodalmi lektora volt).

A mondják, jó a memóriám c. fejezetben portrék sora kapott helyet, ezek pár oldalas pontos és lényeglátó képek: Babits Mihályról, Szentkuthy Miklósról, apjáról („Egocentrikus volt, féltette testét, irtózott a betegségektől, sérülésektől és a szerencsétlenségektől, átélte ezeknek egész rettenetét. De csak az egocentrikusok lehetnek valójában morálisok, csak ők tudnak másokkal igazán együttérezni; kitáguló Énjük mindennel azonosul, és elfelejtik önmagukat. Csak magával törődött, de mindennel azonosult, az egész világ egy fájó seb volt számára.” – 56–57. p.), József Attiláról (ez a többinél terjedelmesebb portré nagyon jó foglalata a

-
- 1 Réz Pál (összeáll.): *Kosztolányi Dezső: Levelek – Naplók*. Budapest, Osiris, 1998, 568. p.
 - 2 Harnos Ilona: *Tüzes cipőben*. Budapest, Noran, 2004, 16., 63., 66., 112., 198. p.

költőnek és verseinek), Karinthy Gáborról (akinek jellemzését Kosztolányi Ádám mintha magáról mintázta volna: „Elvesztette gyakorlati és arányérzékét, életismeretét, csak intelligenciája maradt érintetlen.” – 79. p.), végül az apja által is megverselt Hattyú kutyájukról.

A Tört darabok fejezet Gondolatok alcímmel tárcákat közöl, ezek részint a Vigiliában, részint az Élet és Irodalomban jelentek meg, valamint Naplóból összefoglaló cím alatt gondolatait, aforizmáit („Hiúság és gőg majdnem ellentétes tulajdonságok. A hiú ember morális, törődik azzal, hogy másra milyen hatást gyakorol. A gőgös ember nem törődik vele.” – 101. p.)

Tanulmányai külön blokkot alkotnak: Az élc szerkezetéről Bergson és Freud komikumelméletét veti össze, ehhez kapcsolódik A csíny és a csel („Amikor a megdöbbenés nem átmeneti, nem játékosan múló, akkor csellel állunk szemben. A csellel ellentétben a csíny tüntetően, tréfásan létesít futó természetű kárt.” – 122. p.), mindkét dolgozat a *Lélektani Tanulmányok* hasábjain jelent meg, az 1930-as évek végén.

A dolgok mély összefüggései fejezet a szerző cikkei gyűjti össze a negyvenes évek végétől a hetvenes évekig, ezek egy része az *Újholdban* és a *Vigiliában* jelent meg. „Az antiszemitizmus a gyerekek között határozottan enyhült; a zsidógyűlölet, mely helyenként még némi idegenkedés formájában jelentkezik ugyan – szűnőben van” – olvassuk derűlátó megállapítását 1947-ből. Itt kapott helyet kedvenc filozófusáról, Leibnizről szóló két dolgozata is (megjelenési helyük és idejük: *Vigilia*, 1950 és *Evangélikus Élet*, 1955), beszámoló a második katolikus pszichoterápiai kongresszusról, francia sajtóforrás alapján, évfordulóhoz kötődő cikkei: Bergsonról, Pascalról, Proustról.

A következő fejezetben kritikái (inkább: könyvismertetői) olvashatók, ezek közül a Kardos László-féle Karinthy-monográfia érdemel figyelmet.

Az egyik legérdekesebb, ha nem a legérdekesebb fejezet 15 lektori véleményt tartalmaz, a fellelhető 193-ból, s bár a válogatás bőven kiadja a tárgyról alkotható képet s főként azt,

milyen típusú szövegeket ajánl vagy nem ajánl szerzőjük, szívesen olvasnánk többet is ezekből. A „szlovenszkói magyar” (elhanyagolható teljesítményű) Juhász Árpád verseit nem ajánlja kiadásra, Fekete István regényét viszont igen, az ifjúsági irodalom későbbi népszerű alakjának kéziratát azonban a kiadó szigorú irodalmi vezetője, Illés Endre mégsem fogadja el. Mai ismereteink szerint semmit sem tudunk Rác György (1911–1994) Lavina c. kéziratáról (KÁ jellemzése szerint fantasztikus regény, burleszk, formabontó kísérlet és politikai satíra), de szívesen olvasnánk ezt a könyvet már csak az ilyen kiindulási alapja miatt is: „Egy képzeletbeli országban vagyunk, Hencidában, ahol a boncid kisebbség problémája erősen kiélezett.” (211. p.)

Reflexiók címmel olyan fejezet következik, melynek szövegeit újságokban olvasott cikkek váltották ki, a könyvnek ez a része is kiemelkedően jó: nagyon élvezetes például a Néhány szó a kereszténység és a pszichoanalízis viszonyáról, nemkülönben A pesszimizmus körül című, mely Peéry Rezső hasonló témájú írására reagál, valamint a Voltaire és Leibniz című, mely Faludy György Candide-megemlékezésével száll szembe, pontosabban árnyalja Leibniznek azt a Voltaire által alaposan kiaknázott és gúny tárgyává tett vélekedését, mely szerint ez a világ az összes lehető világok között a legjobb: „Mennyire megértem Faludy keserű feljajduló nevetését. [ti. a két világháború borzalmaira gondolva] Csak arra kérem őt, ne Leibnizen nevessen; Leibniz mindezt csodálatosan előre látta.” (227. p.) Kiemelendő a Kereszténység és antiszemitizmus c. reflexió, benne ilyen „kosztolányis” megállapításokkal: Általában az irgalmasság sokkal gyakoribb erény, mint a tolerancia, mivel az utóbbi igazi intelligenciát feltételez, amellyel nem sokan rendelkeznek. Segítségre majdnem mindenki hajlamos; igazi megértésre nagyon kevesen.” (240–241. p.)

A Versfordítások fejezete hét fordítást közöl – három Claudel-verset, három Verlaine-től, egyet Musset-től.

A Jegyzetekre (279–313. p.) kell még felhívni a figyelmet, ezek egészen kiválóak, s szintén Bíró-Balogh Tamásnak köszönhetőek: rendkívül sok és pontos információt tartalmaznak, plusz további besorolatlan Kosztolányi Ádám-szövegeket. Nagyon hasznos és élvezetes zárlatok a gyűjteménynek.

Csanda Gábor

Zsolt Horbulák: Regionálne hospodárske dejiny Slovenska [Szlovákia regionális gazdaságtörténete]. Trenčín, Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov, Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka, 2018, 150 p.

A szerző, Horbulák Zsolt ebben a munkájában a mai Szlovákia gazdaságának vetületeit mutatja be regionális szemszögből a népvándorlástól, a 4–6. századtól kezdve a középkoron és újkoron át egészen a jelenkorig, az önálló Szlovákia létrejöttének első évtizedéig. Valamennyi korszakban külön figyelmet szentel a fejlett régióknak, legyenek azok mezőgazdasági vagy ipari jellegűek. Tekintettel arra, hogy a munka inkább gazdasági irányultságú, a 20. század történetével kiemelten foglalkozik. Minden tárgyalt korszakban bemutatja a legjelentősebb vidékeket, ahová a termelés összpontosult. A szerző folyamatosan rámutat arra a tényre, hogy az adott földrajzi helyen, nem csupán a bányászat esetében, mennyire állandó volt a termelés jellege, csupán annak intenzitása változott. Ezt alapvetően az adott történelmi helyzet, a korban uralkodó világgazdasági viszonyok és a műszaki újítások, pontosabban azok alkalmazása befolyásolták.

Ahogy azt Horbulák könyvében olvashatjuk, az ország területét többféle szempontból is fel lehet osztani. Ilyen szempontok egyebek között a települési súlypontok alapján kialakított közigazgatási egységek, a néprajzi és nyelvjárási vidékek, a földrajzi-geomorfológiai felosztás, a turisztikai régiók, amit a Mišúnová – Mocko – Vičková szerzőhármas fontosság és attraktivitás alapján négy csoportba sorol. Létezik azon-

ban olyan felosztás is, amely az európai uniós tagságból ered – NUTS –, a területi statisztikai egység, amelynek öt szintje van, és amely lényegében a helyi közigazgatásra épül, de ilyen például az a jelenben is érvényes, éppen aktuális politikai kompromisszumok alapján kialakított felosztás, amely szerint Szlovákia 8 nagyobb (kerület) és 72 kisebb (járás) közigazgatási egységből áll. Amikor a Felvidék a Magyar Királyság integráns része volt, a 11. századtól a nagyobb közigazgatási egységek a vármegyék voltak, amiket bizonyos rövid időszakokban a több vármegyét magukba foglaló kerületekbe integráltak.

A központi hatalom megerősödése után az állam anyagi fenntartásához a lokális gócpontok határvámszedő helyekkel és a révekkel szintén hozzájárultak. A 13. században az ország jelentős része még gyéren lakott volt. Ez volt az az évszázad is, amikor megindult a városi jogok adományozása, ami tovább erősítette a helyi gazdaságot. Fejlődött a kézműipar, egyre több céh alakult. A bányászat fejlődése a 13. század közepétől gyorsul fel. Ami az újkort illeti, 1540 tájtól a török pusztítások miatt a mai Szlovákia délnyugati részén bizonyos fokú elnéptelenedés volt tapasztalható, vallási konfliktusokat okolhatóan megindult egy a Felvidék irányába tartó népvándorlás. Az ipari fejlődés folyamányaként a 17. században felgyorsult a manufaktúrák alapítása. A vámunió (1850), majd az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte után (1867) megindult a vasútépítés. A 19. század utolsó negyedében meglehetősen stabil gazdasági felívelés következett, ami a Felvidék több vidékét érintette.

A Csehszlovák Köztársaság létrejöttekor, közvetlenül az első világháború után, gazdasági válság alakult ki, miközben az új ország egyik legnagyobb feladata a belső ellátás biztosítása volt. 1924-től 1929-ig egy felívelő időszak következett, amit aztán egy újabb, ezúttal mély válság követett. Csehszlovákia régióinak fejlődése ekkor is jelentősen változott.

A könyvből megtudjuk, hogy az ebben az időszakban folyt tudatos ipartelepítés kereté-

ben stratégiai üzemeket a határ mellé száz kilométeres körzetben nem telepítettek, és ekkor vált a Vág-völgy Szlovákia egyik gazdasági központjává. Ennek alapvető oka a cseh határ közelsége volt.

1947 után alapvetően új gazdasági, politikai és társadalmi korszak következett, amely jellemzője a nehézipar abszolút előtérbe helyezése. A könyv a mai Szlovákia 1945 utáni regionális gazdaságát két időszakra bontva mutatja be, aminek oka az 1948-ban majd 1960-ban végrehajtott közigazgatási átszervezés. Az első időszak gazdasági mozgásainak helyi eseményeiről kerületi alapon olvashatunk, 1960-tól járási szintű adatokat ismerhetünk meg.

A bársonyos forradalom után újra egy jelentős gazdasági, politikai és társadalmi változás korszaka érkezett, amelynek megint jelentős regionális hatásai voltak. A régiók közötti különbségek ugrásszerűen megnöttek, és egy jelentős nyugati–keleti szembenállás alakult ki. Ezt a mindenkori kormányok számos intézkedéssel próbálták meg mérsékelni.

Könyve végén a szerző még felsorol néhány hasonló kiadványt, amelyet a téma iránt érdeklődő olvasó haszonnal forgathat. A munka több mellékletet tartalmaz. Ezek táblázatok statisztikai évkönyvekből, amelyek a 20. század második fele egy-egy évének, 1968-nak és 1981-nek járási szintű adatait adják közre.

A szerző a munkája elkészítése során számos cseh és szlovák nyelvű forrást használt fel, és a munkában bőven található statisztikai évkönyvekből származó adatok is. A könyv legnagyobb haszna az, hogy ilyen jellegű kiadvány tudomásunk szerint mind ez idáig sem magyarul, sem pedig szlovákul nem jelent meg. Rá kell mutatni arra, hogy szerzője felkészült szakember, felsőfokú végzettséggel rendelkezik mind történelemtudományból, mind pedig regionális tudományokból.

Ami a könyv hiányosságait illeti, megemlíthető az a tény, hogy több alfejezetben kevés az elemző rész, leginkább az 5.3 és 6-ik fejezetre jellemző a felsorolás. Noha a szerző utal arra, hogy azért használja a települések mai

nevét, mivel gazdasági témájú könyvet írt, és a közigazdászok kevésbé járatosak a múltban, mi azonban úgy érezzük, hogy már a történeti hűség kedvéért is azért fel kellett volna tüntetni a magyar neveket is.

Zilizi Kristóf

Sanja Zlatanović: Etnička identifikacija na posleratnom području: srpska zajednica jugoistočnog Kosova. Beograd, Etnografski institut SANU, 2018, 364 p.

Talán különösebb kockázat nélkül állítható, hogy ami a néprajzi/antropológiai terepmunkán alapuló kutatásokat illeti, az elmúlt évtizedek Koszovója nem egy egyszerűen megragadható téma és terep. A terület politikai/társadalmi/kulturális jelentőségének ellenére nem szól róla túl sok, hosszú távú terepmunkán alapuló, a mindennapiság különböző aspektusait elemző munka. Mindezt jelen monográfiát, amely az „Etnikai identifikáció egy háború utáni régióban: a szerb közösség Délnyugat-Koszovón” címet viseli, már az olvasás előtt hiánypótló könyvnek minősíthetjük.

A szerző, Sanja Zlatanović a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Néprajzi Intézetének (Etnografski institut SANU) tudományos munkatársa. A kutatás szűkebb értelemben vett helyszíne a magyar olvasóközönség számára vélhetően alig ismert, ugyanis a koszovói Morava mentéről (Kosovsko Pomoravlje) van szó, amely az adott terület délkeleti sarkát jelenti, ahol a helyi szerbség „enklávékban”, lényegében szórványként él. A kutatást főként Gnjilane városban folytatta a szerző, de emellett a környék más településein, így pl. Vitinben is megfordult. Mivel erről a vidékről az 1998–1999-es háborút követően sokan költöztek kényszermigránsokként Szerbia más részeire, ezért Smederevo, Vranje és Vranjska Banja is kutatási tereppé vált – vagyis, ahogy maga Zlatanović is kiemeli Ulf Hannerzre hivatkozva, a terep ebben az esetben lokalitások hálózatá-

nak minősült (11. p.). Maga a kutatás terepi szakasza 2003 és 2006 között zajlott, amikor még frissek voltak a háborús emlékek, sőt, az indulatok is csak kevésbé csillapodtak (talán még többen emlékeznek pl. a 2004 márciusában történt szerbellenes pogromokra).

A téma- és terepválasztás jelentősége kapcsán kiemelendő, hogy a helyi szerbségen van a hangsúly. A regionális és európai közbeszéd a fegyveres konfliktusokat törvénytörőként kísérő polarizált diskurzusok hatására gyakran ellentmondásos megítélés tárgyává válnak nemcsak az események, a harcoló katonai alakulatok vagy a vezető politikusok, hanem maguk az érintett etnikai csoportok is. Ez gyakran azt eredményezi, hogy a mindennapok embereinek és közösségeinek élete, kultúrája és társadalma háttérbe szorul, mi több, a könnyen felmerülő kollektív „bűnrészesség” képzete miatt csaknem érdektelenné válik. A társadalomtudományos kutatásoknak ezért fontos szerepük van abban, hogy láttassák a mindennapok valóságát és összetettségét, adott esetben a koszovói Morava mente szerb közösségeinek életét. Az említett szempontok nélkül nem állíthatjuk azt, hogy ismerjük egy háború utáni társadalom állapotát, s ezért Sanja Zlatanović témaválasztásának indokoltságát aligha lehet túlbecsülni.

A szerző már a bevezetésben (10–18. p.) világossá teszi, hogy tudatában volt a téma összetettségének, ezért semmiképp sem próbálta azt valamilyen okból redukálni valamiféle egyszerűbb és felszínebb értelmezési keretekre. A könyv hét nagy fejezetre tagolódik, amelyek közül az első négy alapozó jellegű. Az első módszertani és analitikus szempontokkal foglalkozik (19–39. p.). A második még mindig teoretikus jellegű rész, amelyben a kutatás elméleti keretéről van szó (41–60. p.), s a leírtak alapján látható, hogy a szerző sokat merít pl. Brubaker és Jenkins elméleteiből, külön figyelmet szentelve a szimbolikus interakcionizmus terminussal illetett jelenségre. A harmadik fejezet (61–106. p.) Koszovó történetének és társadalmának különböző

általános aspektusait mutatja be úgy, hogy közben kitér a kutatás konkrét helyszínére is, a koszovói Morava mentére. A bemutatás koncepciója megfelelő, elegendő információt tartalmaz, s jól megalapozza az empirikus rész értelmezését. Zlatanović bő száz oldal után kezdi elemzésnek alávetni a terepmunka során gyűjtött anyagát a kötet negyedik tartalmi részével kezdődően (107–202. p.). E részben a mindennapiság és a társadalmi gyakorlatok több aspektusát göngyölit fel, amelyek közül az egyik jelentős tényező a Szerb Pravoszláv Egyház (ez lényegében az egyetlen hivatalos „szerb” intézmény, amely helyben maradt) identitásformáló s az etnicitást polarizáló erejét (175–191. p.). Az ötödik fejezet (203–268. p.) az etnikai csoporton belüli, vagyis az intraetnikus határokat boncolgatja, ahol részletes képet kapunk az „öslakos” és az egykori „kolonista” szerbek, ill. a szerbek és a „szerb cigányok”, valamint a (koszovói) szerb és a „szerbiaiak” közti határokról. A legelső esetben a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság idejében lezajló telepítési hullám máig kiható etnikai következményeiről van szó, amely esetében különösen érdekes a kölcsönös idegenkedés már lassan 100 éve tartó megléte. A hatodik részben (269–322. p.) aztán az interetnikus viszonyokról nyerhetünk ugyancsak több rétegből álló kimerítő képet. Ebben az esetben a „másik” szerepét a helyi horvátok és az albánok töltik be. A főszöveget végül egy rövid, de az alapvető megfigyeléseket, következtetéseket és dilemmákat jól megmutató összegzés zárja (323–327. p.).

A tematika, ahogyan azt a cím is mutatja, az etnicitás kérdései köré szerveződik, s ebben a tekintetben jelentős a hozzájárulása az etnikai identitás délkelet-európai variánsainak megértéséhez, különös tekintettel a Jugoszlávia felbomlását követő háborúk sorozatának társadalmi hatásaira. Több helyen, s végül az összegzésben is elhangzik, hogy a koszovói konfliktus előtt, alatt és után az etnikai identitás társadalmi jelentősége fokozatosan minden más identitásformát felülírt, ill. magába épített – s ezen a

téren a vallási önazonosság alakult át a leglátványosabb módon, ugyanis etnikai funkciót vett fel, más szavakkal a vallás adta meg az etnikai identitás keretét, alaphangját. Zlatanović emellett számos „alternatív” példát közöl az ettől eltérő identifikációk és mindennapok gyakorlataira (l. pl. a szerb szomszéd házát védő helyi albán esetét: 135–136. p.). Ez nemcsak a kutatói problémaérzékenységét dicséri, de egyúttal jól rámutat a domináns és az alternatív társadalmi és kulturális gyakorlatok eltéréseire és bonyolult működési módjaikra.

A kötet nyilvánvalóan változásvizsgálat is, mégpedig egy fegyveres konfliktus utáni területen, így a háborúk, ill. a kényszmigrációk tanulmányozásával foglalkozó kutatók is értékes adalékokra lelhetnek a könyv lapjain. Az 1999-es év számtalan esetben minősül cezúrának és alaphivatkozásnak az alanyok narratíváiban, de a kutatói értelmezés is világosan kiemeli a háború kultúraformáló szerepét pl. a házasság és a család intézményeinek változásáról szóló részben (141–151. p.), amely a lassan átalakuló tradicionális életminták és az emancipált társadalmi nemek közti konfliktusról és szinkretizmusról szól, de ilyen fényben van mindvégig bemutatva a vezértéma, az etnicitás is.

Zlatanović gyakran idézi beszélgetőtársait, mivel szándéka szerint minél inkább szerette volna megmutatni a hangjukat. Nem pusztán interjúrészletekről van szó, ugyanis párbeszédet, vitákat, egyszóval organikus beszédhelyzeteket is lejegyzett (l. pl. anya és fia párbeszédét a „menni vagy maradni” dilemmájáról: 109. p.). Mérsékeltlen törekedett egyes helyi dialektológiai sajátosságok visszaadására, de még ezek hiányában is érezhető a helyi koszo-vói szerb tájszólások „íze”, ami csak növeli a kötet szakmai értékét. A szöveget korlátozott számú fényképes illusztrációs anyag is kíséri, amely inkább csak adaléknak, és nem fontos magyarázó értékű hozzájárulásnak minősül (jegyzéküket l.: 352. p.).

A kötet anyagkezelése kiegyensúlyozottságot mutat, s emellett lényegre törő. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egyik altéma sem kap a szükségesnél hosszabb bemutatást, noha gyakorlati-

lag mindegyik alfejezetnél meg lehetne ezt tenni. Ez a módszer könnyedén védhető, hiszen a könyv így nyer egyfajta elengedhetetlen tartalmi integritást, s az olvasóban nagyobb szellemi erőfeszítések nélkül alakul ki az a holisztikus kép, amelyet Zlatanović a kutatásai alapján meg akar mutatni. Kiemelendő ilyen téren a teljes negyedik fejezet, ahol altémáról altémára ért meg egyre többet az érdeklődő a helyi kontextusról, a mindennapi társadalmi gyakorlatok, az etnikai, nemzeti és vallási identitás bonyolult összefonódásáról. Néhány esetben azonban elkerülhetetlenül felmerül a hiányérzet, mégpedig kulcsfontosságú esetekben, így például a szerbek tulajdonában levő telkeket, lakóingatlanokat és földterületeket érintő adásvételi gyakorlatok lokális eltéréseinél és azonosságainál (128. p.). Mindezek szimbolikus jelentőségét és helyi variánsait mindenképpen több empirikus példával kellett volna illusztrálni, noha a terep adottságai között lehetséges, hogy nem egy könnyen megragadható témáról van szó, innen az anyag „vékonysága”.

Összegezve a leírtakat, Sanja Zlatanović munkája láthatóan alapos etnológiai kutatás eredménye, sokszínűsége és szakmai megalapozottsága mellett könnyen olvasható és értelmezhető munka szilárd empirikus bázissal. Biztonsággal állítható, hogy a belgrádi Néprajzi Intézet műhelyében az elmúlt évtizedben született monográfiák közül ez az egyik legjelentősebb. Kívánatos lenne, ha a jövőben angolul is napvilágot látna a kötet, illetve legalább egyes fejezetek magyarra való lefordítása is indokolt lehet. Amíg ez nem történik meg, addig az érdeklődők a rövid angol nyelvű összefoglalóból tájékozódhatnak (358–361. p.), esetleg a szerző világnyelven megjelent tanulmányaiban találkozhatnak az ismertetett témákkal. A könyv – összhangban a kutatóintézet hosszú évekre visszanyúló kiadási gyakorlatával – ingyenesen letölthető az intézet honlapjáról (<http://www.etno-institut.co.rs/cir/monografije/89.php>), de emellett rendes kereskedelmi forgalomban is beszerezhető.